

ТРАДИЦІЯ Й РЕВОЛЮЦІЯ У ВЕЛИКОМУ ТЕКСТІ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Традиція є наріжним концептом у історичному письмі М. Грушевського як творця великого українського нарративу, котрий хоч-не-хоч був змушений апелювати до національної спадщини та її витоків. Тому вже у вступі до першого тому своєї монументальної праці автор обґрунтовував потребу вживання зведеної назви Україна-Русь щодо української минувшини саме конструюванням традиції. *«Щоб підчеркнути зв'язки нового українського життя з його старими традиціями, се українське ім'я уживано також (в останній чверти минулого століття) в зложеній формі “Україна-Русь” (тут і далі курсив наш. – Авт.), “українсько-руський”»,* – наголошує М. Грушевський¹.

У цьому сенсі традицію можемо вповні зіставити з іншим терміном – народ («народна маса»), хоч останнє поняття є більш багатозначним і суперечливим, що зумовлено цілою низкою причин. Утім, представлення традиції чи традицій у великій оповіді М. Грушевського є також достатньо складним, розмитим і суперечливим. Адже автор «Історії України-Руси» не тільки конструював українську традицію, а й виступав із деконструкцією імперської схеми східноєвропейської історії. Крім того, він був опонентом, критиком й інтерпретатором різних версій прочитання української минувшини, котрі спиралися на інші національні традиції (російську, польську та ін.).

Скажімо, навіть назва його знакового есе «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» чудово ілюструє те, яке становище посідав М. Грушевський щодо імперської, централістичної традиції російського історіописання. Причому навіть М. Яворський – відомий опонент історика у відгуку про його наукову діяльність від

7 листопада 1928 р. зауважив: «Вже один цей методологічний виступ М.С. Грушевського з проблемою самостійної схеми українського історичного процесу створив епоху в українській історіографії; це була спроба ідеологічної революції і в російській історіографії, яка мала величезне значення, якого не заперече і сучасна марксистська історична школа, не дивлячись на ідеалістичний, буржуазний зміст цієї спроби...»².

Загалом інтелектуальна біографія найвидатнішого українського історика розпочиналася за часів кризи класичного історіописання, здебільшого зорієнтованого на нормативно-універсальні та жорсткі взірці раціональності XIX ст., в яких чільне місце відводилося саме традиції в її багатоманітних виявах. Приміром, реконструкція й інтерпретація письмової традиції була вихідним пунктом у дослідницьких практиках будь-якого історика на зламі XIX – початку XX ст., особливо тих, хто студював стародавні чи середньовічні часи.

«Тільки ж з історією звичайно зв'язується понятє того, що зветься “історичними часами” в житю народів: коли вони дійшли вже такого соціального і культурного розвитку, що у них появляються “історичні памятки”, тягла і неперервана історична традиція», – наголошує М. Грушевський³. Цей пасаж демонструє, що його автор був свідомий того нормативного призначення традиції, яке відводилося їй у різноманітних національних версіях тодішнього історіописання, хоч і ставився до неї із певним скепсисом.

У публіцистичних писаннях М. Грушевський висловлювався більш вільно, зокрема визнавав морально-виховне значення традиції як засобу суспільної організації. Він навіть уважав, що «традиція являється підставою тої людської солідарности, на який живе й розвивається саме громадське жите»⁴. Проте М. Грушевський відзначав й вибіркове сприйняття традиції як «морального стимулу» та «засобу соціального виховання». «З неї (традиції. – Авт.) вибирається в кожний момент особливо те, що ціниться в даній хвилі в соціальному вихованню...», – відзначає автор⁵.

Ці розумування М. Грушевського тяжіють до парадигматичних взірців пізньопросвітницького раціоналізму з його вихов-

ними максимами. Однак, на початку ХХ ст. формувалися й ширилися інші типи раціональності, пов'язані із паростками некласичної історіографії, зокрема з гуманітарно-ціннісними та соціально-орієнтованими вимірами світу минувшини. Такі інтелектуальні й культурні віяння започаткували перегляд звичних інструментальних функцій традиції, зокрема витлумачення її не як нормативного припису, а як ціннісної настанови, інерційної складової або, навпаки, як кумулятивного каталізатора (приміром, як у неоромантичній візії В. Липинського!), неписаної соціокультурної конвенції чи напівофіційного етосу історичного життя тощо.

Таким чином, у цитованій вище розвідці М. Грушевського традиція, хоч і розглядається як культ «заслуг попередніх поколінь»⁶, але все ж таки подається як універсальне мірило вартості, зокрема побутує у вигляді «суду історії»⁷. Тож традиція у його представленні постає у дуалістичному сенсі як своєрідний компендіум заслуг і обов'язку і, водночас, як «культ моральних вартостей»⁸.

Певна річ, означені зауваги добре демонструють як напрочуд великий пізнавальний потенціал традиції, так і ті численні суперечності й конфлікти, які циркулювали довкола цієї проблематики на початку ХХ ст. Якщо взяти до уваги ще й предметну заземленість переважної більшості термінів-інструментів у великому тексті М. Грушевського, то отримуємо достатньо складний, строкатий та багатошаровий терен побутування зазначеної дефініції.

На сторінках «Історії України-Руси» концепт традиції репрезентований у розмаїтих контекстах, які досить часто перехрещуються і перетікають з одного предметного поля на інше. Більше того, традиція є, мабуть, однією з найуживаніших дефініцій в історичному письмі М. Грушевського, зокрема у його великій оповіді вона згадується, щонайменше, сотні разів. Однак, незважаючи на таке широке застосування цього поняття, історик уникає якогось виразного ранжування чи диференціації терміна «традиція», хоч можемо простежити й певні вполювання.

Передусім, М. Грушевський оперує літописною (письмовою) традицією, котра у його текстах представлена у вигляді різних

означень, як-от «легендарна», «книжна», «поетична», «літературна», «задокументована», «рукописна», «письменницька», «писана» і навіть «усна» традиція. Зазвичай він застосовує ці означення щоби з'ясувати ступінь достовірності певних відомостей та представити фактографічне розмаїття світу історії. Таке інструментальне уживання традиції для верифікації / уточнення / спростування конкретних фактів є найпоширенішим у його великій оповіді.

Зауважимо, що М. Грушевський досить критично та скептично ставився до письмової традиції, позаяк уважав, що саме у її річищі часто-густо формувалися уявлення про «історичні» чи «неісторичні» нації. Натомість він обстоював тезу про всесвітню минувшину як «історію людства», а не «обраних» чи «історичних» народів. До того ж, письмова традиція, як правило, містила чимало міфологічних («легендарних») нашарувань, а також численні спотворення, зумовлені соціальною («класовою») і політичною мотивацією, культурним середовищем, які виступали як формуючі чинники нормативних елементів та напівофіційних приписів.

«З'являється письменство – котрого одним з завдань буває як раз зафіксування, записання нових правних норм, утворених клясовим устроєм. В останнім рахунку *витворюється “історична традиція”*, певна сума відомостей про розвій політичного і громадського життя такого “історичного народу”», – відзначає історик⁹.

Отож М. Грушевський посідав досить складну позицію щодо письмової традиції, позаяк, з одного боку, він виступав як її пильний критик та інтерпретатор. Утім, із другого боку, вчений конструював національну історичну традицію, себто мусив спиратися й адаптувати ті чи інші письмові пам'ятки та свідчення до відповідних потреб великого наративу.

Ця суперечливість становища М. Грушевського, приміром, виявляється у його ставленні до норманізму, походження якого він виводив із «варязької теорії київських літописців», що спричинилася до постання «пізнішої історичної традиції» в російському історіописанні¹⁰. Причому історик усвідомлював, що чимало західноєвропейських учених украй скептично ста-

вилися до антинорманізму. Відтак він зауважує, що склалася ситуація, коли західні наукові кола сприймали «*антинорманізм як певний симптом ненаукового мислення*»¹¹.

Зазначимо, що антинорманізм М. Грушевського викликав низку поважних зауваг різних учених¹². Та, попри багатоманітні аргументи прихильників «норманської теорії» походження Русі, вчений залишався переконаним антинорманістом. С. Томашівський – один із його найвідоміших учнів ще у рецензії 1905 р., написаній виключно у позитивному дусі, наголосив на відмінності власних поглядів щодо походження Київської держави, порівняно з візією свого вчителя¹³.

На перший погляд, такі розумування М. Грушевського спиралися на традицію автохтонності походження давньоруської держави, котру обстоювало чимало репрезентантів українського історіописання XIX ст. (М. Костомаров, М. Максимович та ін.). Тож наукова полеміка навколо норманізму майже завжди мала присмак політичної чи ідеологічної заангажованості.

Проте найважливішим видається те, що питання про початки Русі було однією із установчих ідей української історичної традиції, котру конструював М. Грушевський у великому тексті. Схоже, що антинорманізм був одним із небагатьох випадків, коли місія «конструктора» національної традиції все ж таки перемогла критичні й скептичні устремління історика у його «Історії України-Руси». Тим паче, що питання про походження чи початки народу належало до ключових (і сакральних!) складових будь-якої національної історії.

Однак, попри ці спостереження, варто підкреслити, що згадки про народну («національну») чи історичну («місцеву», «стару») традицію споглядаємо значно рідше, аніж про різноманітні вияви письмової традиції. М. Грушевський не є послідовним, коли йдеться про народну / національну традицію. Інколи він використовує цю чи подібну термінологічну сув'язь у розумінні літописної чи письмової традиції, себто розглядає перелік фактографічної канви у відповідному історичному світлі.

У низці випадків М. Грушевський послугується «народною» чи «національною» традицією, щоб освітити й оцінити важливі зрушення і перетворення історичного життя, себто уживає її як

своєрідний ціннісний маркер. Наприклад, згадуючи про політичні й культурні практики останніх галицько-волинських князів він зауважує, що *«зближення з заходом не було індиферентизмом або вириченням зі своєї культурної й національної традиції, і глухою для сеї традиції суспільність через те не ставала»*¹⁴.

Іноді автор «Історії України-Руси» помітно специфікує й обмежує сферу уживання цієї дефініції певною предметною областю, зокрема культурною чи політичною площиною минувшини. У такому ж дусі він означає традицію на полі культури, приміром пише про спадок античних міст-держав, з-поміж яких вирізняє *«Корсунь–Херсонес, що зіставив сильну традицію в культурній історії Руси»*¹⁵.

У схожому сенсі М. Грушевський трактує процес розпаду давньоруської держави. *«Те що колись було вповні реальною державною звязею, переходило на свідомість певної спільної політичної традиції, спільного права, спільної релігії, спільної культури»*, – підкреслює історик¹⁶. Прикметною рисою цього авторського пасажу є пов'язання зі свідомістю, себто з усвідомленням колишньої державно-політичної спільності, котра набувала ролі ціннісної основи старої чи давньоруської традиції!

Власне, й політичне буття Галицько-Волинської держави М. Грушевський пов'язує з відповідною політичною традицією. На його думку, ця держава *«завязавшись на порозі XIII ст., протягнула в українських землях іще ціле столітє по упадку Києва в повній силі традиції великодержавної політики й життя, князівсько-дружинного режіму, суспільно-політичних форм і культури, виробленої Київською державою»*¹⁷. Тому навіть галицько-волинського князя Данила М. Грушевський уважав своєрідним *«продуктом князівсько-дружинної політичної традиції»*¹⁸. В іншому місці він зауважує, що *«система земель давньої Руської держави від половини XI в. представляється як група автономних, незалежних земель-князівств, зв'язаних одностією династії (до певної міри також й одностією дружини) й традицією давнішої приналежності до одної, Руської держави (що полишила незатерті сліди в правнім устрою й культурі земель)»*¹⁹.

У великому наративі М. Грушевського механізм традиції дедалі більше слугує для представлення і збереження певного смислового «ядра» української історії. Первісно цим «ядром» була давньоруська політична, культурна, соціальна та інша спадщина, котра по-різному переломлювалася й трансформувалася на обширах тої чи іншої землі або князівства. Діапазон такого вживання досить широкий: від політичної та культурної сфери до «захованне *неперерваної традиції*» на ниві колонізації²⁰. Зокрема історик згадує, що останки «*староруської культурної традиції*» переховувалися поміж соціальних низів – народних мас та нижчого духовенства²¹. Водночас він звертає увагу на причини й передумови консервування староруської традиції, як-от «сильна децентралізація» Великого князівства Литовського²², а також на церковну сферу, у котрій «старалися можливо *старанно консервувати церковну традицію, староруський доробок книжності й літератури*»²³.

М. Грушевський прагне простежити й ті метаморфози, котрих зазнала місцева чи староруська («русько-візантійська») традиція, зокрема у період «прилучення українських земель до в. кн. Литовського»²⁴ чи за часів засвоєння західних культурних впливів²⁵.

Зрештою, М. Грушевський поступово, крок за кроком, наближається до того повороту, коли у його великій оповіді староруська / руська / місцева традиція («традиція руської віри») набуває прикмет традиції національної / народної («всенародної»). Цей поворот відбувається за посередництвом місцевого духовенства, котре історик уважає «*сторожем українського національного життя, національних традицій, національної свідомости, патріотизму*»²⁶. Відтак цементуючим елементом і навіть спільним підмурком оновленої традиції історичного життя стає православна віра.

На думку М. Грушевського, «єдиний ґрунт, на котрім можна згуртувати всі верстви і части українського народу – *се старий православний ґрунт*, з котрим нерозривно зв'язалося саме поняття українського, або як тоді говорили (*по старій традиції Руської держави*) – руського життя»²⁷.

Втім, М. Грушевський відводить певну роль і дрібній шляхті, котра спричинилася до консервування «українського елементу й

його *національної традиції*»²⁸. «Та українська шляхта, що ще не зовсім розірвала з національними традиціями, мусіла бути більше консервативною. – зазначає вчений. – *Її вірність національним традиціям була також проявом консерватизму...*»²⁹. Проте головним формуючим елементом оновленої національної традиції стає козацтво, котре опановує й трансформує «стару руську спадщину» до нових потреб. Більше того, козацтво перетворюється на головного репрезентанта і навіть творця національної української традиції.

Зауважимо, що М. Грушевський задекларував своє негативне ставлення до популярної тези української історіографії XIX ст. про «*зв'язки організаційних форм козачини з старшими суспільними традиціями, княжих часів*»³⁰, яка побутувала, скажімо, в писаннях М. Костомарова. Заразом автор акцентує увагу на способі представлення козацтва у письмовій традиції початку XVII ст., зокрема наголошує на тому, що «українська інтелігенція в своїй характеристиці своєї козацької репрезентації з притиском підчеркнула сими словами (у меморіалі 1621 р. – Авт.) *органічну зв'язь нового, козацького чинника з історичним життям України, з її старими традиціями* – всупереч пізнішим теоріям чужоземного походження козачини та чужих впливів на її сформованнє, і взагалі всупереч всяким розриванням української історичної традиції»³¹.

Творець «Історії України-Руси» розмірковує і про соціокультурні підстави українського історичного процесу, зокрема його метаморфози від доби середньовіччя до ранньомодерних часів. У цьому контексті постає його думка про Середнє Подніпров'я як своєрідний соціокультурний простір, на якому взаємодіяли старі, традиційні й нові, модерні вияви історичного буття. «Середнє Подніпровє, що в перших віках історичного життя українських земель було огнищем політичного, економічного, культурного життя для цілої Східної Європи, в тих темних століттях (½ XIII – ½ XVI) стало глибоким перелогом, на яким буйно віджила дівича природа, не чуючи над собою важкої руки чоловіка, і серед неї наново сходили сходи суспільного життя, де в чім нав'язуючи до традицій давніших, староруських, в иньшим розвиваючися вповні оригінально серед дозвілля сих здичілих пустинь», – підкреслює вчений³².

Таким чином, у текстах М. Грушевського традиція постає як один із формуючих чинників плину історичного життя, котрий забезпечує його сталість та спадковість, попри різноманітні флуктуації, метаморфози і навіть масштабні катаклізми. Водночас традиція виступає як ціннісна настанова, котра напрочуд добре узгоджується з еволюційним рефреном, який є всеохоплюючим у багатотомній «Історії України-Руси». Саме традиція й еволюція складають той засадний інтелектуальний та культурний підмурок, на якому розгортаються як різні конфлікти, так і відбувається трансформація великого наративу М. Грушевського.

На відміну від поняття «традиція», концепт «революція», якщо не випадає, то, принаймні, побутує десь на маргінесах історичного письма М. Грушевського, зокрема його великого тексту³³. Тим більше, що еволюційна спрямованість є домінуючою у стильовому профілі українського історика на всіх етапах його життя і творчості, зокрема досить добре уживається з конструюванням та репрезентацією національної традиції.

Та М. Грушевському судилося бути не тільки очевидцем і активним учасником, а й певний час одним із провідників української революції 1917–1921 рр. З такої перспективи революційна стихія мала справити і таки справила сильний вплив на історика. Революційні події спричинили суттєве полівіння політичних поглядів М. Грушевського, які навіть розглядаються у світлі перемоги соціалістичного дискурсу над націоналістичним чи національним³⁴.

Ба більше, революція породила низку нових дискурсивних практик – політичних, культурних, соціальних, поза якими не міг залишитися жоден поважний політичний чи громадсько-культурний діяч того часу. Відтак переконаний еволюціоніст М. Грушевський був змушений не тільки повсякчасно реагувати на революційні виклики, а й опановувати нові ролі, зокрема керманіча держави за доби воєнного лихоліття та революційних потрясінь. Не випадково в одній із публіцистичних статей він зауважить, що *«еволюція відступила місце революції»*³⁵.

Ця разюча революційна метаморфоза, котра перетворила колишнього інтернованого засланця на впливового політичного діяча, міцно закарбувалася у пам'яті М. Грушевського. Зокрема,

він досить емоційно споминає березневі події 1917 р.: «По трьох роках всякого в'язницького і засланського, підполіційного існування – позбавлення права і можності якогось явного єднання з громадянством, – були се для мене світлі і радісні хвили – дихати “вільним повітрям”, промовляти до ширшої аудиторії, не оглядаючись на шпиків і яке-небудь “начальство”. Але і для українського громадянства – його київського центру – *се було перше революційне хрещення*, момент незвичайно важливий в його динаміці»³⁶. До того ж, слід згадати й про політичні практики М. Грушевського еміграційної доби, коли він деякий час посідав місце одного із чільних лідерів Української партії соціалістів-революціонерів, себто організації, що навіть у своїй назві декларувала революційний шлях перетворення суспільства.

Вочевидь, означені політичні й ідеологічні метаморфози мусили виплекати й інтелектуальні трансформації М. Грушевського, зокрема позначитися на його історичному письмі. На думку В. Герасимчука, висвітлення Хмельниччини у дев'ятому томі «Історії України-Руси» хоч-не-хоч нав'язувало порівняльний контекст двох революцій у суспільній думці³⁷.

Первісно М. Грушевський сприймав поняття «революція» досить утилітарно і буденно, позаяк не вважав, що цей концепт продукує якісно інший зміст, порівняно зі звичним «колесом» історичної еволюції. Тому на сторінках «Історії України-Руси» дефініція «революція» вживається стосовно низки локальних зрушень, які навіть віддалено непов'язані з тими образами кардинальних, руйнівних та масштабних трансформацій суспільства, що панували у соціогуманітаристиці модерної доби.

Наприклад, М. Грушевський пише про причини «*першої описаної в наших джерелах української революції*»³⁸, себто про повстання 1068 р. у Києві, яке призвело до втечі київського князя Ізяслава Ярославича. У такому ж дусі М. Грушевський згадує про «київську революцію» 1113 р., коли великокняжий стіл посів Володимир Мономах³⁹. У цьому ж контексті він трактує боротьбу князя Ярослава Осмомисла з галицьким боярством під час «революції 1170 р.», яку навіть називає «боярською фрондою»⁴⁰. Схожі означення М. Грушевський ужи-

ває і щодо пізніших епох. Зокрема, він нарікає «військовою революцією» яничарський переворот 1622 р. у Константинополі, котрий призвів до страти султана Османа II та повернення на престол Мустафи I⁴¹.

Власне, у більшості випадків йдеться про певні політичні зміни, пов'язані зі змаганнями за той чи інший княжий / королівський / султанський стіл. Відзначимо, що М. Грушевський оповідаючи про перебіг подій 1340 р., завдяки яким Любарт Гедимінович став галицько-волинським князем, метафорично нарік їх «двірською революцією»⁴². Це означення покриває більшість із наведених прикладів, принаймні відповідає тому змісту, котрий автор-інтерпретатор прагне передати читачу.

М. Грушевський послугувався зазначеним терміном і щодо представлення інших подій та явищ зі світу історії. Приміром, він схарактеризував знамениті «Устава на волоки..» 1557 р. як «економічну революцію»⁴³, а братський рух кінця XVI – початку XVII ст. охрестив «церковною революцією»⁴⁴.

Таке вживання зазначеного концепту нав'язує порівняння із застосуванням М. Грушевським факторного підходу як у великому наративі, так і в історичному письмі, що вкотре демонструє локальність та умовність термінологічних уподобань автора. Передусім, очевидною є звуженість предметних значень, які часто-густо заступаються фактографічною багатоманітністю минувшини. Проте в «Історії України-Руси», зокрема навіть у томах, присвяченим різним епохам, що передують Хмельниччині, простежується й інший семантичний шар щодо уживання концепту «революція».

Скажімо, у першому томі віднаходимо згадку М. Грушевського про те, що в «лівобічній Україні, де нова колонізація і велика соціальна революція дали народу, можна сказати, пережити ще раз наново цілу еволюцію форм власності»⁴⁵. У четвертому томі історик пише про «велику українську революцію», котру ототожнює з Хмельниччиною⁴⁶, а в шостому – згадує про участь української шляхти зі східного Поділля в «революції Хмельницького»⁴⁷.

Схоже, що автор «Історії України-Руси», з одного боку, віддавав перевагу локальному, ба навіть фрагментарному змісту, пов'язаному з динамікою історичного життя, котрий продукував

його вибіркоче, часто-густо непослідовне і суперечливе вживання цього поняття. Проте, з іншого боку, М. Грушевський був свідомий тих кардинальних перетворень, які нав'язував революційний концепт, хоч до дев'ятого тому його великої оповіді такі смисли зазвичай побутували на маргінесах авторського викладу.

Варто наголосити, що означення Хмельниччини як революції споглядаємо ще у текстах М. Грушевського, написаних упродовж 1890-х років, хоч і з виразною акцентуацією на піднесенні національних почуттів чи «народної самосвідомості»⁴⁸. Водночас історик порівнював Хмельниччину та її історичне значення з Реформацією на німецьких теренах чи французькою революцією кінця XVIII ст.⁴⁹

Поворот М. Грушевського до кардинальних, кризових смислів революційного концепту споглядаємо у його «Ілюстрованій історії України» версії 1921 р. «Російська революція 1905 р. була великим святом світової свободи. Вісти про неї як електрична течія пройшли скрізь, осмілюючи і підіймаючи прихильників політичного і соціального визволення. За революцією російською пішла турецька, китайська, перська. Здавалося, світ іде швидким кроком в краї свободи і справедливости», – зазначає історик⁵⁰. Ця сентенція однозначно виказує авторське захоплення революційними метаморфозами, котре більш властиве політику та публіцисту, аніж історичу, тим більше такому виваженому і схильному до фактографічного об'єктивізму досліднику, яким був М. Грушевський.

Однак, цього піднесення чомусь не спостерігаємо у його переказі подій французької революції кінця XVIII ст. на сторінках відомого курсу зі всесвітньої історії. Більше того, М. Грушевський висвітлює з великим скептицизмом «революційний вибух 1793 р.», який «стратив скоро свої мотиви»⁵¹. Ймовірно, історик не був у захваті від тих революційних крайнощів, які виплекали постать імператора Наполеона I Бонапарта та добу наполеонівських війн у Європі.

Та про липневу революцію 1848 р. у Франції М. Грушевський відгукується не тільки вельми прихильно, а й надзвичайно високо оцінює її впливи на тодішню Європу, порівняно з французькою революцією кінця XVIII ст. «Вона (революція 1848 р. –

Авт.) зробила незвичайне вражіння, викликала в Європі такий рух, якого не зробила ні велика революція (кінця XVIII ст. – Авт.), ні пізніша липнева (революція 1830 р. у Франції – Авт.)», – стверджує історик⁵². Він вважає, що з поразкою революції 1848 р. «справа свободи, справа народу була похоронена, і не тільки для Франції: фінал французької республіки відбився на успіхах революції в цілій Європі»⁵³.

На цьому тлі авторське захоплення духом революційних перетворень за часів Хмельниччини, котре споглядаємо у дев'ятому томі «Історії України-Руси», видається не таким однозначним. За спостереженням С. Плохія, у цьому томі «особливо в останньому розділі, він (М. Грушевський. – Авт.) уживав термін “революція” частіше, ніж в усіх попередніх працях на цю тему разом узятих»⁵⁴.

Передусім, варто взяти до уваги, що роботу над дев'ятим томом М. Грушевський відновив 1924 р., коли повернувся до Радянської України⁵⁵. Певна річ, історик усвідомлював доленосне значення цього життєвого та політичного вибору, який диктувався великими планами, очікуваннями й сподіваннями.

Кореспондент львівської газети «Діло», який спілкувався з М. Грушевським та його родиною у Варшаві напередодні переїзду, зауважив: «Професор мав дуже бадьорий вигляд, – ніби помолодів. На запитання, як це він поважився їхати до большевиків, професор відповів, що радянська влада через Академію Наук з певністю забезпечує йому недоторканість при умові припинення в сякої політичної діяльності (розбив редакції газети «Діло». – Авт.)»⁵⁶.

Такі настрої М. Грушевського накладалися на атмосферу пореволюційних устремлень і відчужань, підживлену політичним курсом на українізацію, що панувала у середовищі тодішніх інтелектуалів, письменників, митців. До того ж, давалися взнаки й враження та почування, породжені недавніми революційними практиками, котрі залишалися ще доволі свіжими у його пам'яті.

Видається, що саме у річищі таких інтелектуальних, культурних та психологічних впливів варто дошукуватися причин поширення революційного концепту у великому тексті М. Грушевського, зокрема його захоплення революційною добою

Хмельниччини. Формальним приводом до таких розумувань послугували записки Павла Халебського (Алеппського) – арабського мандрівника та письменника, котрий супроводжував свого батька – антіохійського патріарха Макарія у подорожі до Москви, під час якої автор двічі (1654 та 1656 рр.) відвідав Україну.

Промовистою є навіть сама характеристика Павла Халебського, подана М. Грушевським. На його думку, «як представник віками поневоленого народу він незвичайно живо відчув красу сеї героїчної доби в життю Українського народу: патос революції, народнього повстання, боротьби за визволення, повної жертв самовідречення й ідеалізму»⁵⁷. Патетичні нотки споглядаємо і в авторському переказі свідчень Павла Халебського, в якому висвітлюється розмах тодішньої революційної стихії. «З правдивим, істно-революційним патосом алепський архидиякон говорить про могутні пориви життя, що розгорталися під подувами новоздобутої свободи після довговікового поневолення», – підкреслює історик⁵⁸.

Зрештою, у тексті дев'ятого тому з'являється й низка своєрідних означень, які різючі дисонують з уживанням революційного концепту у попередніх томах. Зокрема, М. Грушевський пише про «високу оцінку революційної української маси – її безмежних інтелектуальних і моральних ресурсів»⁵⁹, «революційну практику», котра висунула «фактичне державне керівництво»⁶⁰ і т. п.

Здавалося б, що М. Грушевський кардинально переглядає роль старого – нового колективного героя на авансцені української історії у світлі революційних подій Хмельниччини. Відтак у фокусі дослідника опиняється проблема взаємин провідника та народної маси у революційну добу.

З такої перспективи постать Б. Хмельницького є досить складною і почасти навіть незручною для М. Грушевського. Ця історична особа була «народним» вождем і, заразом, репрезентувала вищі верстви козацької старшини, котра на історичних підмостках змагалася з нижчими станами, з якими автор здебільшого й ототожнював народ / націю. Така двоїстість становища Великого гетьмана виразно вимальовується у тексті дев'ятого тому «Історії України-Руси».

Отож Б. Хмельницький «лишається не тільки центральною фігурою, репрезентантом найважливішої епохи в життю нашого народу – найбільшої революції ним пережитої, – але і великим діячем, головним актором її, людиною дійсно великою своїми індивідуальними здібностями і можливостями»⁶¹. В іншому місці М. Грушевський навіть риторично запитує: «Богдан був безсумнівно великий чоловік, але в тих блискучих рядах, що його окружали, і в тих скромніших лавах Революційного Українського Народу, що проробив сю велику революцію чи не було здібніших і кращих кандидатів на фундаторів Української Держави, на визволення Української землі, на промовання української культури ніж Зиновій-Богдан Хмельницький?»⁶².

Але М. Грушевський так і не дає однозначної відповіді на порушене питання. Тому визнаючи важливу роль й неабиякі особисті якості провідника Хмельниччини вчений одразу корегує місце цієї історичної постаті. Тож історик підкреслює соціальну вмотивованість дій Б. Хмельницького, а найбільше вказує на неусвідомленість гетьманом і його оточенням справжнього розмаху та значення, яких набула українська революція середини XVII ст. Саме з цих позицій М. Грушевський намагається спростувати тезу В. Липинського про «організаційний геній» Б. Хмельницького та його визначні досягнення як будівничого Української Держави⁶³.

У такому ж ракурсі автор великого наративу прагне продемонструвати соціальний вектор у політиці Великого гетьмана. «Хмельницький і К° пустилися поправляти свої соціальні позиції в Річипосполитій і непомітно проробили з народними масами – міщанськими, селянськими і дрібно-інтелігентськими ту величезну революцію, що стала підставою Нової України і перерисувала карту Східної Європи. Проробили не помітно для себе, не хотючи тої революції, і цілком не здібні були порухатися з її значінням і наслідками», – стверджує М. Грушевський⁶⁴.

На думку В. Герасимчука, «ш[ановний] автор (М. Грушевський. – Авт.) зняв з голови гетьмана авреолу, як з недостижимого ідеального провідника мас, за якого многі попередні історики хотіли би мати. Але все-таки уважає Хмельницького за визначну індивідуальність»⁶⁵.

Отже, перегляд традиційної ролі народних мас, який намічався і майже анонсувався з уведенням революційного концепту у великому тексті М. Грушевського, так і не відбувається! Натомість історик намагається вписати постать Великого Гетьмана у контекст загальних тенденцій розвитку українського суспільства середини XVII ст., себто знівелювати яскраві і неповторні елементи цієї харизматичної особистості, котрі губляться й розчиняються у плінні потужної історичної еволюції. Не випадково автор вважає самоцінним надбанням доби революції, принаймні з перспективи майбуття, ті засадні трансформації «народної маси», котрі висунули її на роль першорядної сили на авансцені історії.

Таким чином, коло «замикається», позаяк М. Грушевський у тому чи іншому вигляді знову повертається до старої тези про «об'єктивну вищість» народу / нації на терезах історії.

У цьому світлі історичні ролі персональних героїв (причому навіть такого масштабу як Великий Гетьман!) поступово переводяться на другий план, оскільки підпорядковуються канону телеологічної репрезентації національної історії, що має виплекати чергове відродження народу / нації. Відтак Б. Крупницький слушно зауважив, що «гетьман *Б. Хмельницький* – не герой *Грушевського*»⁶⁶. Така думка видається загалом адекватною, хоч і спирається здебільшого на прочитання «Історії України-Руси», позаяк в інших працях М. Грушевський по-різному представляє Великого гетьмана: від невиразного і загалом «негероїчного персонажу» в «Очерке истории украинского народа» (1904)⁶⁷ до «головного героя української національної оповіді» у працях 1907–1912 рр.⁶⁸

Однак, перебіг Хмельниччини, принаймні її основних віх, М. Грушевський репрезентує послугуючись революційним концептом. Скажімо він вважає, що «*крива революції заломилася під Зборовим*»⁶⁹, а «*пакти білоцерківські*» сприймає як «*яскраве свідцтво погрому-фіяско всіх надлюдських зусиль пророблених протягом чотирьох років революції*»⁷⁰.

Врешті-решт, М. Грушевський розмірковує стосовно надбань української революції середини XVII ст. – «української державности, горожанських і економічних привілеїв, всього політичного і соціального укладу українського життя», котрі були в

епіцентрі тодішніх українсько-російських перемовин⁷¹. Показово, що він оцінює революційні перетворення у контексті формування народної / національної традиції. На його думку, «все таки і в таких безконечно несприятливих обставинах організовувалось життя, *творились якість соціальні і культурні вартости, якась національна традиція*»⁷².

На сторінках десятого тому «Історії України-Руси», виданого вже після його смерті заходами К. Грушевської, термін «революція» спливає ще декілька разів. Зокрема, історик пише про розправу з «революцією української черні»⁷³ чи про загрозу нової «соціальної революції»⁷⁴.

Втім, ці епізодичні згадки незавершеного й невикінченого тексту десятого тому помітно дисонують із описаними вище авторськими настроями. Таким чином, «колесо» еволюції, спертої на плин чи перетворення / трансформування традиції, поглинає та нівелює, ба навіть розчиняє революційний концепт у великій оповіді М. Грушевського. Революція середини XVII ст. на сторінках «Історії України-Руси» постає як яскрава й потужна, проте невід'ємна складова загальної еволюційної течії українського історичного життя, спрямованої до нового відродження народу / нації.

Видається, що саме домінування еволюційної репрезентації світу минувшини в історичному письмі М. Грушевського у кінцевому рахунку й визначало вибір інструментів модернізації великого наративу. Цей вибір постав у загальному еволюційному річищі, зокрема на ґрунті органічних чи віталістичних візій, а не у руслі революційного концепту. Тим паче, що останній вимагав би інших версій прочитання й конструювання історії, ніж канони Паризької соціологічної школи кінця XIX – початку XX ст., які значною мірою сприймав і поділяв автор «Історії України-Руси».

¹ Грушевський М. Вступні замітки // Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1 [репринт 3-го вид.]. – С. 2.

² Цит. за: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 140.

- ³ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – [Wien], 1921. – С. 9.
- ⁴ Його ж. Історія й її соціально-виховуюче значіння // Його ж. На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К., 1991. – С. 56.
- ⁵ Там само. – С. 56.
- ⁶ Там само. – С. 59.
- ⁷ Там само. – С. 59–60.
- ⁸ Там само. – С. 60.
- ⁹ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С. 256.
- ¹⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т. 1 [репринт 3-го вид.]. – С. 385.
- ¹¹ Там само. – С. 386.
- ¹² Див. докладніше: Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) / Наук. ред. Р. Пиріг. – Київ–Дрогобич, 2008. – С. 56–57, 80–81, 84–86, 90, 149–150, 155, 164, 267, 269–270, 336–337, 412.
- ¹³ Томашівський С. Нова книжка – нові часи. Рец. на кн.: Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904 // Літературно-науковий вістник. – 1905. – Т. 29, № 1. – С. 53 (прим. 1).
- ¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. 2 [репринт 2-го вид.]. – С. 485.
- ¹⁵ Його ж. Історія України-Руси. – Т. 1 [репринт 3-го вид.]. – С. 283.
- ¹⁶ Його ж. Історія України-Руси. – Т. 2 [репринт 2-го вид.]. – С. 129–130.
- ¹⁷ Його ж. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. 3 [репринт 2-го вид.]. – С. 1.
- ¹⁸ Там само. – С. 91.
- ¹⁹ Там само. – С. 207.
- ²⁰ Там само. – С. 153.
- ²¹ Там само. – С. 503.
- ²² Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. 5. – С. 7.
- ²³ Його ж. Історія України-Руси. – Т. 6. – С. 355.
- ²⁴ Його ж. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 4 [репринт 2-го вид.]. – С. 95.
- ²⁵ Його ж. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 6. – С. 371.
- ²⁶ Там само. – С. 263.
- ²⁷ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ–Відень, 1921. – С. 220.

- ²⁸ Його ж. Історія України-Руси. – Т. 6. – С. 245.
- ²⁹ Там само. – С. 406.
- ³⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. – С. X.
- ³¹ Там само. – С. VIII.
- ³² Там само. – С. 4.
- ³³ Масненко В. Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – Київ–Черкаси, 2000. – С. 177.
- ³⁴ Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авторизований пер. з англ. М. Климчука. – К., 2011. – С. 90, 226.
- ³⁵ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 235.
- ³⁶ Його ж. Спомини // Київ. – 1989. – № 8. – С. 137.
- ³⁷ Федорук Я.О. Відгук Василя Гарасимчука на IX том «Історії України-Руси» М. Грушевського // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 1999. – Т. 6/7, вип. 3/4. – С. 535.
- ³⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 2 [репринт 2-го вид.]. – С. 56.
- ³⁹ Його ж. Історія України-Руси. – Т. 3 [репринт 2-го вид.]. – С. 200.
- ⁴⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т. 2 [репринт 2-го вид.]. – С. 444.
- ⁴¹ Його ж. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 495.
- ⁴² Його ж. Історія України-Руси. – Т. 4 [репринт 2-го вид.]. – С. 19.
- ⁴³ Його ж. Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 206.
- ⁴⁴ Там само. – С. 561.
- ⁴⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1 [репринт 3-го вид.]. – С. 356.
- ⁴⁶ Його ж. Історія України-Руси. – Т. 4 [репринт 2-го вид.]. – С. 423.
- ⁴⁷ Його ж. Історія України-Руси. – Т. 6. – С. 254.
- ⁴⁸ Його ж. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвою українсько-руського народу (Відчит проф. М. Грушевського на науковій академії, споряженій дня 1-ого падолиста 1898 р. на пам'ятку столітніх роковин відродження українсько-руської літератури) // Літературно-науковий вістник. – 1898. – Т. 4, № 11. – С. 77.
- ⁴⁹ Його ж. Хмельницький і Хмельницина // Його ж. З політичного життя Старої України. Розвідки, статті, промови. – К., 1917. – С. 51.

- ⁵⁰ Його ж. Ілюстрована історія України. – С. 531.
- ⁵¹ Його ж. Всесвітня історія. Приложена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх. – Київ-[Wien], 1920. – Ч. 2. – С. 118.
- ⁵² Там само. – С. 126.
- ⁵³ Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – К., 1917. – Ч. 4. – С. 147.
- ⁵⁴ Плохій С. Вказ. праця. – С. 290.
- ⁵⁵ Грушевський М. [Переднє слово] // Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. 9, кн. 1. – С. 4.
- ⁵⁶ В переїзді на Батьківщину. Поворот М. Грушевського на Велику Україну (Від власного кореспондента) // Діло (Львів). – 1924, 1 квіт. – № 72. – С. 1.
- ⁵⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. 9, кн. 2. – С. 969.
- ⁵⁸ Там само. – С. 976.
- ⁵⁹ Там само. – С. 1486.
- ⁶⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9, кн. 1. – С. 766.
- ⁶¹ Його ж. Історія України-Руси. – Т. 9, кн. 2. – С. 1507.
- ⁶² Там само. – С. 1486.
- ⁶³ Там само. – С. 1491, 1502–1506.
- ⁶⁴ Там само. – С. 1501.
- ⁶⁵ Федорук Я.О. Відгук Василя Гарасимчука... – С. 537.
- ⁶⁶ Крупницький Б.М. Грушевський і його історична праця. – С. XXV; Його ж. Перша частина. Українські історіографічні проблеми: I. Національна свідомість і українська історіографія XIX–XX ст.: II. Богдан Хмельницький в світлі української історіографії XVIII–XX ст. // Його ж. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. статей / На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С. 11.
- ⁶⁷ Плохій С. Вказ. праця. – С. 305.
- ⁶⁸ Там само. – С. 309.
- ⁶⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9, кн. 2. – С. 1496.
- ⁷⁰ Його ж. Історія України-Руси. – Т. 9, кн. 1. – С. 373.
- ⁷¹ Там само. – С. 757.
- ⁷² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9, кн. 2. – С. 1507.
- ⁷³ Його ж. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. 10, ч. 1. – С. 314.
- ⁷⁴ Там само. – С. 155.